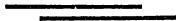

Для українських шкіл, як середніх, так високих землеміснаннє тим важнійше, що Україна належить зі становища, новітнього землеміснання, до найменше розсліджені країв Європи й Українців, яких дійсно можна назвати географами, смішно мало. Те саме дотичить і всеї останнії Східної Європи. Ся недостача відбилася між іншим і на теперішній районізації й відбиватиметься на безлічі преважних процесів політичного й економічного життя, в мирі й у війні.

Видимим знаком низького стану землеміснання на Україні є карти, які долучено до „Матеріалів“. Яке їх виконаннє? Як показати їх західно-європейським географам? Прим, таку орографічно-тектонічну карту? Так само, що правда, бють в очі недостачі дотеперішніх топографічних карт української території й морських карт українських побереж. Тішилися з їх незугарності військові Австрійці й Німці, та не тішилися землеміснавці. З такою трьохверсткою працювати географови, чи геольгови майже не можливо. Але сі „старорежімні“ карти все таки стояли безконечно вище від цього, що тепер продукується на Україні.

Необхідно й нехайно конечним являється тому для України великий географічний інститут. Та дійсно модерний, без тупої казъонізми. Сей географічний інститут України мусів би мати завдання як наукові (підготовляти учених географів для всіх царин географічної науки, вести наукові досліди з обсягу морфології, гидрології, кліматології, океанології ітд.), так і практичні (виготовляти карти для військових, моряцьких, адміністраційних, шкільних і інших потреб). Праця такого інституту, підперта всіми модерними технічними засобами, мусіла оплатитися українській державі сторицею.

Поки що такий проект мусітиме ще довго залишатися мрією для України. Умови для наукової праці на цілім Сході Європи і тепер ще дуже далекі від нормальних.

В. ПРИХОДЬКО.

Одна ніч.

(Уривок із споминів).

Численна українська інтелігенція, — як надніпрянська, так надністрянська, що перебувала в селі, чи разом із урядом УНР. у Камянці Подільському, дуже уподобала собі це місто. Та воно й не дивно, бо рідко де можна зустрінути таку чудову гармонію прекрасної примхуватої природи з ос-

танками суворої і поетичної старовини — отими напівзруйнованими баштами та воротами на чудових скелях, високими мінаретами і стильовими костелами, що закінчуються легкою і стрункою, як молоденька дівчина, турецькою фортецею. Та зрештою для об'єктивності і для інформації при сій нагоді наведу оцінку Камянця Под. з артистичного боку однієї сторонньої людини, видатного європейського артиста (прізвища тепер не пам'ятаю), що поставив собі метою ознайомитися з найкрасшими містами Європи. Оглянувши Камянець Под., він так приблизно писав у місцевому органі „Подольський Край“, чи „Подольськія Ізвѣстія“ (се було перед війною): „Я обіхав Францію, Англію, Італію, Німеччину, Бельгію, Туреччину і ин., бачив чудові міста старовинної і новітньої культури, богаті чудовою природою, але чогось подібного до Камянця, що виступає у всій своїй красі з кождого пункту міста, я нс бачив. Після Венеції (чи Неаполя — не пам'ятаю.— В. П.) Камянець безумовно треба поставити на перше місце в Європі“. Мешканці Камянця, як то звичайно буває, широко дивувалися з приводу такого захоплення артиста їх „задріпаним Камянцем“ так, що артист не без іронії додавав: „І тільки байдужні Камянчане ходять по своїх прекрасних скелях апатично, довбають у себе в носі і не завважають, серед якої краси вони живуть“. Пам'ятаю, що з приводу статії Заїзжого веліся серед „батьків міста“ розмови про необхідність додати до красоти Камянця трохи культури і вигод європейського міста, що колиб був Камянець у Німців, то вони зробилиб з нього ціцьку, яку не смів би був обминути ні один турист, т. д.

Повернусь однаке до своєї теми. Отже я хотів сказати: Мало хто з української інтелігенції, котрій так подобається Камянець, за віймком може окремих одиниць, знає, що вже під час новітньої, української історії, Камянець Под. був на краю загибелі, що була одна ніч, а серед тої ночі одна критична година, коли на місто, — на самий центр його — наївдено з двох боків горла гармат і — ще хвилина — од центру з його старовиною і од краси Камянця — турецької фортеці — залишились би самі руїни.

Діялося се приблизно в двацятих числах листопада 1918 року, вісім днів після виступу Директорії проти гетьмана і п'ять днів після повалення гетьманської губерніяльної влади в Камянці.

Ся справа теж була ділом одної ночі, якій ми присвятимо у свій час кілька сторінок, тепер же зазначу лише, що в ту історичну ніч влада на Поділлю була взята і передана лише при допомозі телефонічних розмов між Подільською Губерніяльною Народною Управою і Гетьманським Губерніяльним Староством, без єдиної краплі крові.

А „гвардією“, на яку спираючись доконано сеї близку-
чої побіди, була.. сотня студентів Камянецького Університету.
„Сотня“ — кількістю з півсотні, серед яких я сам і тепер
пам'ятаю кілька міліх, молодих хлопців, що в ніч „протигеть-
манського перевороту“ вперше взяли рушницю в руки... А тим
часом на „тім боці“ була справжня сила: кадри старшин пі-
хотного та гарматного полків, губерніяльна і повітова комен-
датури, нарешті добре вишколена міська і повітова держа-
вна варта, себ то всього поверх трьох сотень одніх старшин
добре узброєних і досвідчених вояків, із кулеметами і гар-
матами.

Звичайно, уже „на другий день“ після революції воро-
гам ясно стало, з якими силами доконано перевороту і на
що спирається нова влада. До нас доходили чутки про ті не-
приємності, які мав подільський губерніяльний староста Сергій
Кисільов і губерніяльний інспектор державної варти. Пот-
татуйов від подільського губерніяльного і камянецького пові-
тового „Союза Хліборобів“ за передчасну і безпідставну пе-
редачу влади. І справді — міркували вони — повстаннє Ди-
ректорії тільки що почалось і розколихувалось, у Київі сидів
іще гетьман зі своїми військами, з півночі повстанню загро-
жуав волинський губерніяльний староста Андро, треба було б
ударити ще в тил, із західних повітів Поділля і справа Ди-
ректорії була би програна. Тим часом захопленнє влади Ди-
ректорією в Камянці і на Поділлю зразу міняло картину, забез-
печуючи операціям на Київ тил, військові бази і можливість
мобілізації, а разом із тим цілком заспокоювало що до за-
ходів войовничого Андрія.

З другого боку почали страшенно хвилюватися стар-
шини, російські офіцери, що опинились у великій кількості
у захопленім Директорією Камянці. Їх хвилюванню можна
було найти виправданнє; ще не минуло року, як вони вир-
валися з жаху фронтового большевизму і демобілізації, біль-
шість із них перебула на початку 1918 року у Київі страхіття
Муравйова і Ремньова при першім захопленні Київа боль-
шевиками, і ось тут тобі маєш: нова революція. Правда, дух
і тенденції нової української влади вони могли спостерегти
в перші ж дні по перевороті, вони ясно могли бачити, що їм
нічого не загрожує, про се ж їм урядово заявила і нова гу-
берніяльна влада, однаке видно було, що недавно пережитий
жах бере гору над усім, — старшини рішуче тратили здіб-
ність орієнтуватися в новій ситуації, вірили нам і не вірили
і взагалі були надзвичайно вдячним матеріалом для всякої
авантюри.

І ся авантюра прийшла... Під проводом кількох російсь-
ких старшин рішено за всяку ціну „сковирнуть“ нову владу.
Який ширший плян ховався за сим рішеннем, — чи малося
на увазі взагалі „ударити в тил повстанню“, що ніби нака-

зувало стратегічне становище, чи думалося ліквідувати революційну владу у Камянці — і відновивши гетьманську, тим самим відновити її по цілій губернії, чи просто до сього пхало „реальне відношенне сил“, так і досі, на жаль, залишилось не зясоване. (Та не було й часу те зясовувати!)

А „реальне відношенне сил“ справді було не по стороні нової влади. Правда, ся влада швидко була „уконституована“.* А що звязку з Директорією ще не було, то висшою владою у Камянці був „Національний Союз“ із дуже численною презентацією од партій і організацій і президією на чолі — в особі В. Злотчанського, як голови і членів С. М., проф. Л. Білецького та мене. Але ж уся біда була в тому, що організована військової сили, на яку б спиралася ся влада — ще не було. Правда на другий же, чи на третій день після перевороту заряджено мобілізацію в повіті, взялись до піхотного й гарматного полку, де під час гетьмана було уже трохи козаків, але все се ще тільки налагоджувалось іувесь тягар утримання ладу та порядку в місті, охорони військових складів і урядових установ, а також і інша організаційна робота упали все на ту ж „студентську сотню“. Сотня ся, правда, збільшилася трохи числом, але за кілька перших днів напруженої роботи і нервового піднесення дуже підупала на силі; деякі хлопці не спали уже кілька ночий під ряд, а в день також виспатися не могли, бо треба було демонструвати церемоніальним маршем по місту „на страх ворогам“, а через малу кількість людей наказано було зявитись усім. Словом на четвертий, чи на п'ятий день після перевороту, сотня через велику втому, уявляла з себе дуже скромненьку силу, як з боку фізичного, так і психічного.

Але від сотні не віdstала й нова влада, на яку в перші дні, як то звичайно, випала сила ріжної потрібної і непотрібної роботи і по якій горді „носії“ влади, ходили здебільшого як муhi в осени.

І ось саме в такий критичний момент нараз нагле донесення розвідки: Сьогодня о 9 год. вечора виступ проти нової влади всього обєднаного офіцерства міста Камянця. Місце збору старшин — турецька фортеця. Там же зброя: кулемети і гармати. Головна ціль нападу — губерніальний комісаріят і ліквідація нової влади.

*) Губерніальним комісаром Подільський Національний Союз обрав тоді Г. Степуру, помічником його — Миколаїва, губерніальним інспектором міліції — С. Сіцинського, повітовим комісарем — Д. Чирського, губерніальним комендантом — полк. Гончаренка, повітовим — сотника Гербановського, головою подільської губерніальної народної управи залишився автор сих рядків, повітової Управи — О. Пащенко, мійським толовою — О. Морозовським.

Зв'єстку сю одержано приблизно о годині 5—6 по полу-
дні, коли вже почало смеркati, бо стояла вже пізна осінь.
Що ж його робити?

І ось, о скільки людина чудово знає, що їй робити, коли ініціатива в її руках! і вона бадьоро і твердо виконує свій плян, о стільки вона стає безпорадною, коли сю ініціативу вихоплено у неї з рук і вона стоїть перед явищем, що насуває на неї. Але о скільки знову ж така окрема людина в по-
дібній ситуації по перших хвилинах вагання стає на певному рішенню і починає протиакцію, остильки се тяжко зробити якомусь колективу, чи взагалі „розпорощеній“ владі: — „Зі-
брати Національний Союз!“ — „Склікати нараду адміністра-
тивної та військової влади!“ — „Та нема ж комісаря!“ —
„В такому разі президія Національного Союза та інші!“

Не пам'ятаю вже точно, на чим порішили, але за якийсь час до губерніяльного комісаріату прибули члени президії Національного Союза, що були повідомлені — В. Злотчан-
ський, С. М. та я, зявились — помічник губерніяльного ко-
місаря Миколаїв та ще деякі представники адміністрації і окремі члени Національного Союза.

Плян акції підказувала сама ситуація: треба негайно мо-
блізувати всю студентську сотню; привести до боєвого пого-
тівля артилерію. Ся остання поміщалася за містом, у касар-
нях, недалеко од залізничного двірця. Більшість гарматних старшин була проти нас і пішла до змовників, залишалося лише кілька старшин на чолі з підполковником Нірієнком, а також усі козаки, що перейшли на бік нової влади.*) Зав-
даннem артилерії було: огнем перешкодити старшинам зро-
бити „випад“. Студентську сотню розділено на дві частини і вони дістали такі призначення: Одна частина, більша, мала заняти „позицію“ як раз проти турецької фортеці, по „сей“ бік турецького мосту, себ то там, де знаходиться „Старий бульвар“. Завданнem її було — затримувати всіх старшин що йшли до змовників у турецьку фортецю, при виступі ж їх одкрити до фортеці, а також на турецький міст огонь із кулеметів та рушниць. Друга ж, менша частина мала завдан-
нем — оборону губерніяльного комісаріату на випадок нападу на нього з якогось іншого боку, а також допомогу в рішу-
чий момент тій частині сотні, що боронила прохід із фор-
теці до міста.

Принявши таке рішення — всі — і військова і цивільна влада розбіглися по місті, щоби переводити плян у життя — скликати студентів, привести до порядку гарматну частину і таке інше. Помешканнє губерніяльного комісаріату раптом опорожнило. В ньому залишилися лише члени президії Наці-

* Треба зазначити, що козаків у полках було тоді дуже мало:
лише починалася бранка.

пального Союза В. Злотчанський, С. М. та я, а також купка — з півтора десятки — студентів із студентської сотні, що поміщалися в двох передніх кімнатах комісаріату, де були рушниці і два чи три кулемети. У завсігди понурому і темнуватому помешканню комісаріату, після звичайної в останній час метушні і гамору, стало якось особливо темно і неприємно тихо... Почувалося, що сетиша перед громовицею.. Молодь із студентської сотні, звичайно бадьора і весела, якось теж притихла і тиснула близше до кабінету комісаря. Ми — президія Національного Союза — не уявляли собі добре, де властиво ми мусимо бути і що робити під час воєнних операцій; так ніби не обовязково було сидіти нам у комісаріаті, та й чи потрібно було взагалі боронити будинок комісаріату? Але почутте ясно підказувало, що ми мусимо сидіти як раз у комісаріаті і що властиво ми є матеріалізацією того абстрактного розуміння „нової влади“, що є обектом сьогодняшньої „гри“. Тому, по мовчазній згоді, без слів, ми рішили при всяких умовах залишитися і нікуди із комісаріату не виходити.

А час біг дуже швидко, атмосфера згущувалася. Було вже коло осьмої години вечора.

Я ходив по порожній темній залі губерніяльного комісаріату — колись губернаторського дому — і середтиші, в темності, моя думка особливо гостро працювала. Я старався вглибитися в саму суть речі, розібрatisя, „що є“. А було властиво, богато дечого: ворожість до нас російської старшини, загальне почуття образів за „поруганную честь“, що жевріла і розпалювалася уже від перших днів революції і нарешті найближчий мотив — боязнь репресій з боку нової української влади, з боку можливих большевиків і т. д. Але який же з цього вихід? Боротьба з українською демократичною владою, що все одно, з залишною льогікою, мусить бути господарем на Україні? Боротьба з владою, що є рішучим ворогом большевизму? З владою, що виразно показала повну відсутність у неї якихсь кровожадних інстинктів та терористичних тенденцій? Ясно ставало, що в даному разі маємо діло з непорозумінням, із провокацією. Так, але наслідком цього непорозуміння має вийти непотрібне кровопролиття, руйнація міста і смерть десятків молоді з одного і другого боку. Та і серед старшин, що засідають у фортеці на українських студентів, є також безумовно Українці з походженням. Воїстину, „брат на брата“!

Я почував, що у мене зріє рішення активно вмішатися в цю історію. Правда, з обох боків хід подій здавався остильки стихійно неминучим, що ся думка видавалася мені з початку чудернацькою і фантастичною і я навіть не одважувався з ким небудь поділитися нею.

Але дальший хід справи все більше переконував мене про те, що моя думка має рацію. До комісаріату прибіг звязковий між двома частинами студентської сотні і доніс, що частина сотні, котра засіла на Старім Бульварі, перехопила вже кількох старшин, що узброєні прямували до турецької фортеці ріжними шляхами з ріжних кінців міста — з Руських і Польських Фільварків, із Нового Пляну, з Карвасара, поспішаючи у фортецю на призначену годину. Звязковий розказував, що у затриманих офіцерів настрій рішучий: вони переконані, що нова українська влада буде їх мордувати, а тому залишається лише одно — за всяку ціну сю владу скинути; або пан, або пропав!

З артилерійських казарм прибув підполковник Нирієнко. Він повідомив, що у нього все готове: гармати наведені на турецьку фортецю, а у козаків гарматників настрій рішучий — вони обурені на своїх старшин-зрадників і будуть обороняти владу Директорії до кінця...

Одним словом, з обох боків було „все готове“. Перемучена молодь із студентської сотні, що за годину перед тим тулилася в півтемних кімнатах комісаріату, під впливом донесень і руху в комісаріаті підбадьорилася і заворушилась. Засвітили електричне світло. До комісаріату почали прибувати з міста по одинці й гуртками оповіщені студенти із сотні. Одні залишалися у комісаріаті, другі діставали призначене проти турецької фортеці.

Робилося гамірливо і байдьоро.

Начальник „комісаріята“ зарядив привести до порядку зброю — рушниці й кулемети. Затріщали замки, забрязкотіли шомполи. Почали чистити рушниці, роздавати набої. Для кулеметів треба було гліцерини, якої чомусь не було. Сотня трохи з цього приводу похвилювалася, але начальник звернувся до мене, щоби дати на сю потребу 200 карбованців*) і наказав негайно бігти по аптеках та дістати „хоч з під землі“.

Все йшло „нормально“ і неминучість подій ставала все яснішою і грізнішою. Місто — здавалося — якось інстинктивно причаїлося і стихло, хоч про події, що насувалися, мало хто мусів й знати, се ж була найбільша таємниця змовників.

Видаючи 200 карбованців на гліцерину, я зловив себе на думці, що значить, іду покірно за „подіями“ і то тоді, як у мене нема переконання про їх конечність, а навпаки є переконання про непотрібність.

---

*) Губерніяльна Народна Управа асигнувала на ріжні непередбачені і надзвичайні потреби, звязані з повстанням проти гетьмана 30.000 карб. Памятаю, що з цієї „суми“ задоволено цілу купу найріжнороддніших потреб, що виникли в той період.

Сими своїми міркуваннями я поділився з членами президії Національного Союза В. З. і С. М. Казав, що мусимо спробувати вплинути на подій... Вони заявили, що прінципово поділяють мої міркування, але зазначили, що на їх думку, справа безнадійна, подій не відвернути...

— Добре, — міркував я про себе і в голос, — справа набирає цілком стихійного характеру. Але ж вона й безглузда, як стихія... Чи ж мусимо ми, ось троє нас людей, в яких руках на сей момент є певна влада, певний авторитет і до певної міри право на ініціативу, скоритися і йти за хвилею... Так, за пів години, за сорок хвилин уже буде пізно, але тепер ще не пізно, ще можливе вороття...

Я перейшов через кімнати комісаріату, де містилась студентська сотня. Тут панував напружене-піднесений нервовий настрій. Кілько ро очий споглянуло на мене і я багато прочитав у тих поглядах. Тут була і рішучість, і безпорадність, і надія й гостро-цікаве дожидання чогось од нас, од Національного Союза...

Я ясно відчув, що може не одному із студентів точили мозок ті ж думки, що й мені. Але... раз робиться щось інше, значить, так треба... і тут був кінець міркуванням дисциплінованого ідейного вояка.

Свідомість відповідальності за сих молодих вояків, що з таким довір'ем прийшли і віддали себе в повне розпорядження „висшого органу національної влади“ — гостро прорізала мій мозок.

Стало ясно, що міркуванням і ваганням мусить бути кінець, треба братися до діла.

Я перейшов у комісарський кабінет до моїх келій. Закликали начальника сотні і ще когось із військових. Поінформували про наш плян: Ми уважаємо необхідним ужиги всіх можливих іще заходів, щоби відвернути пролив крові. Раз дійсною причиною виступу російського офіцерства є страх за свою особисту недоторканість, то Український Національний Союз не бачить підстав, щоби не зазначити офіцерству з повною рішучістю, що їм абсолютно нічого не загрожує і що виступ їх є ділом якогось непорозуміння, або свідомої провокації.

Але виявляється із розмов із військовими, що ворожий табор не так легко про те поінформувати. До турецької фортеці нікого без пароля не пустять, а він — невідомий. Поїхати представникам української влади — нема ніяких гарантій, що вони будуть мати успіх і взагалі, чи залишаться на віт'є живими, — виступу ось ось треба чекати. Швидко одначе рішили: передати постанову президії Союза ворогови в турецьку фортецю через одного з затриманих старшин, якого з початку привести до комісаріату і зясувавши, що потрібно, пустити у фортецю.

Ждати довго не довелось: за десять хвилин до комісаріату привели тільки що свіжо затриманого старшину, здається, артилериста.

Високий, стрункий брунет, Українець із походження. Мало того: виявляється, що товариш і на „ти“ з своїм ворогом підполковником Нирієнком: разом училися і скінчили камянецьку середню технічну школу. Але ще більше: Голова Національного Союза В. Злотчанський — його бувший учитель,

Схвильований, почуває себе як звір, тільки що пійманний у клітку. Але держиться дуже добре...

Його обступають.

— Ну що, будемо битись?

— Будемо!

— А такі й такі (В. Злотчанський називає кілька прізвищ) мої ученики й товариші Нирієнка — теж там — у фортеці?

— Так!

— Вони ж Українці ?!

— Так!

— Так у чим же річ?!

Справа зясовується в тім напрямку, що свідомих Українців-старшин серед змовників, звичайно, нема, але є „малороси“, є майже Українці. В душі безумовно не всі виступови співчувають, але в даному разі горює над усім „офіцерська солідарність і честь“.

Абсурдність цілої авантюри була ясна. Було також видно, що крок Національного Союза зможе найти бодай серед частини старшин зрозумінне. Я бачив тільки, що рішення президії мусить бути передане у фортецю через затриманого старшину не устно, але на письмі, бо в противному разі заява може бути неправильно передана, зустрінута недовірем і т. і. Зміст і форма листа уже крутилась у мене в голові. Я сказав про свою думку колегам із президії і швидко перейшов в одну із глибших кімнат комісаріату, щоб сковатись од нервового гамору та зосередкуватися.

Дивне й незрозуміле почуття огорнуло мене, коли я, зачинивши двері, опинився в якійсь напівпорожній німій кімнаті. По середині мертві горіла електрична лямпочка. Кругом мене тихо-тихо і тільки з залі і передніх кімнат комісаріату докочуються все змагаючі глухі філі гомону і брязкуту...

Ось-ось...

Руки в мене дріжали. Всю істоту проймав нервовий холод. Я страшно поспішався...

— Де той документ? — Десять певне його на світі уже нема. У всякому разі у мене нема і в комісаріаті нема, бо й самий комісаріят уже не існує — згорів. Та я й не пам'ятаю, чи залишено копію. Що більше, я тепер не зміг би з пе-

вністю сказати, якою мовою був писаний лист, українською, чи російською.

Але суть змісту і важніші вирази листа ще й досі ясно стоять пер до мною.

Я писав :

„Панове Старшини!

„Ще хвиля і над містом зірветься шалена хуртовина. Артилерія з двох сторін почне громити сонне місто і неповинних мешканців, а між громадянами, один перед другим неповинними, пролетьється братня кров... Во імя якого гасла піднімаєте зброю? Ви боїтесь повсташого народу, — так знайте, український народ, висвободившись од насильства, дуже далекий од кровавих розрахунків. Хто ж каже Вам противне, — той ворог народу і провокатор!

Вищий орган влади на Поділлю — Національний Союз — отсім заявляє, що старшинам, як таким, абсолютно нічого не загрожує і тепер Союз гарантує всім старшинам міста Кам'янця повну особисту недоторканість і спокій. Від старшин же вимагає: негайно здати скарбову зброю і мирно розйтися з фортеці по домах.

Тоді Національний Союз буде уважати всю справу закінченою і зліквідованою“.

Так написаний лист я приніс до кабінету комісара, де його підписали голова і члени президії Подільського Національного Союза — В. Злотчанський, С. М. та я.

Після цього лист доручили затриманому старшині і під охороною двох козаків із студентської сотні одправили його до фортеці.

Тим часом наближалася девята година. Напружене зростало. Комісаріят гудів, мов рій. Відчувалося, що сотня наша вже готова до бою. У фортеці треба було сподіватися чогось подібного і тому, трудно було передбачити наслідки нашого кроку.

Швидко про лист Національного Союза стало відомо у комісаріяті. Видно було, що крок Союза знайшов зrozуміннє і співчуттє. Всі зацікавилися. Почали ждати...

Найближша півгодина має рішити справу...

Всі одначе залишилися в боєвім п'ятірілю. Час тягнувся надзвичайно довго і через се моментами здавалося, що справа все ж скінчиться виступом. Туркіт тягарового авта в такий момент заставляв насторожуватися і міцніше стискати зброю.

Минуло пів години. Минула й третя чверть.

З фортеці вісти не було. При близькості комісаріяту до фортеці се було незрозумілим і насувало погані думки. Командант сотні хмурився і уважно поглядав на скоростріли...

Нараз... тверда хода начальника нашої засади коло турецького мосту і двох козаків за ним.

Все в момент заніміло...

Начальник швидко перейшов повз комісаріяtsky залогу до залі, де знаходилася президія Національного Союза з кількома старшинами¹ і стукнувши закаблуками, по військовому, одріптуртував: „Маю честь донести: зібрані у турецькій фортеці російські старшини, вислухавши лист Подільського Національного Союза, постановили: вимозі Союза підлягти, зброю здати, з фортеці розійтися. Доношу: зброю я приймаю, старшини по одинці розходяться по домах..“

У мене мов гора звалилася з плечий.

Безумовно, те ж саме відчули і всі інші. Вістка про розвязку справи в мить облетіла всіх і в комісаріяті стало шумно й весело. Облича прояснили й сам ніби похмурий „губернаторський Дім“ повеселішав.

За хвилю, по короткій військовій нараді, уже розлягася команда начальника комісаріяtsky залоги: „Струнко! Слухай моого наказу: Козакам півсотні рушниці скласти в комісаріяті, кулемети відтягнути на місце. Охорону комісаріяту повнити чергова чвірка! Решті розійтись по домах. Рушниці в козла, руш!“

До комісаріяту прибували відпущені козаки з „засади“ коло турецького мосту і ділилися своїми вражіннями з козаками „комісаріяtsky залоги“.

Виявилось, що старшин у фортеці зібралося дуже багато і тепер відпускають їх по одинці, з перервами.

Довгенько довелося ждати, поки прийшли і донесли: „Турецька фортеця вільна, варту обняла студентська сотня.“

О другій годині в ночі ми розпрощалися.

Тихими порожніми улицями я вертав до дому.

Камянець міцно спав...

* * *

Читач запитає: Що ж було у фортеці? Як саме реагували старшини на лист Національного Союза, чи були дебати, які саме і т. і. На великий жаль, мушу признатися, що се мені невідоме. Вірю, що се може видатися дивне і неймовірне; що тут, серед буденого життя Європи, подібна подія дала б привід газетам до обговорень і міркувань на цілий місяць. Тимчасом не такі часи тоді переживалися на Україні; події летіли одна за одною і на другий же день треба було переходити до інших, не менше важливих справ. Зрештою, можливо, що адміністративна влада всебічно обслідувала цю історію, земство ж мало свої безпосередні завдання, які мене

цілковито відтягали. Я мушу лише сказати, що про нельо-
яльність когось із старшин учасників виступу до влади Української Народної Республіки мені не доводилося чути. Але мало того: велика більшість сих старшин потім вірно слу-
жила в армії У. Н. Р. і билася в наших рядах із большеви-
ками на фронті. Цілком можливо, що учасники описаної історії знаходяться й тепер на еміграції, як старшини української армії. А один із привідців старшинського виступу уже в пів року склав свою голову за допомогу Українцям. Се був — капітан Буланов. Большевики призначили його командан-
том військової частини і вислали на фронт проти українсько-
го війська, що рушало на Камянець. Се було в кінці тра-
вня, на початку червня 1919 року. Капітан Буланов рішив зі своєю частиною при першій можливості перекинутися до Українців. Про се стало відомо большевицькій владі і Була нова негайно розстріляли, а майно його розграбували...

Сподіваюсь, що живі учасники і свідки історії виступу колись доповнять мої спомини, пояснивши неясне і додавши мені невідоме...

В. САДОВСЬКИЙ.

Північно-західна Україна в світлі статистики.

II.

Переходчи до розгляду міжнаціональних відносин на білорусько-українському пограниччю, ми опиняємося в ще при-
крійшому положенню, ніж були ми при розгляді відносин на польсько-українському пограниччю. Тут ми цілком не маємо скільки небудь певних матеріалів. Перші статистичні дані, які узгляднюють національний принцип, є дані перепису 1897 року. Вже цитований нами Кошовий на підставі аналізи да-
них цього перепису приходить до висновку, що коли цифри з Гродненської губ. можна уважати певними, то дані з Минської губ являються дуже зменшеними; тому сі дані не да-
ють уявлення про дійсне взаємовідношення національних груп на сій частині українського пограничя. Але за браком інших матеріалів мусимо користуватися сими. На основі даних пере-
пису 1897 року національні відносини на українсько-білорусь-
кому пограниччю представляють таку картину:*)

---

*) Wakar.